

Formulation of interaction-confrontation of four groups of merchants, poets, artisans and farmers in the face of the invasion of the Mongols

Abdolhosein Mirshekar ¹ Dr. Fatemeh Rostami ²

1. Master of Student of Iranian history after Islam, University of Sistan and Baluchestan. Email: almahdi.4112@yahoo.com

2. Assistant Professor of History of Iran, University of Sistan and Baluchestan. Email: fatemehrostami@lihu.usb.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Received: <i>02 Jan 2024</i> Revised: <i>26 April 2024</i> Accepted: <i>01 June 2024</i> Published online: <i>30 June 2024</i></p> <p>Keywords: <i>- Merchants</i> <i>- Artisans</i> <i>-Poets</i> <i>- Farmers</i></p>	<p>The attacks of the Mongols on Iran brought fundamental changes in the economic, social and cultural fields. These attacks in two stages caused many consequences and reactions from Iranians. The first stage led to Chinggis's attack on Iran's borders, and the second stage was Hulaku's attack on Iran and the capture of Esmailiyeh castles and the conquest of Baghdad completed the first attacks. One of the most important results of these attacks in both invasions was the reactions that took place in the form of social groups in the face of the Mongols' attack. The current research is trying to answer the question: How are the reactions of the social groups of the Iranian society against the attacks of the Mongols evaluated? In response, the assumption of the research is that four social groups of merchants, artisans, Sufi poets and peasants each; According to their situation, they showed their own reaction to this attack. The results show that the reactions of social groups against opposing attacks were different and sometimes conflicted with the performance of other groups. In this approach, merchants accompanied the Mongols and caused a fundamental change in economic communication. Proportionate craftsmen made a double reaction to the needs and environmental conditions. According to the needs and environmental conditions, the artisans made a double reaction. The third group were poets who confronted the Mongols with two methods of migration and a critical approach. The only group that showed a largely passive role regarding the attacks of the Mongols was the fourth group of villagers. The leading article tries to compare the role of each group in the interaction and confrontation with the Mongols by emphasizing the typology of social groups in a descriptive-analytical way.</p>

Cite this article: Mirshekar, Abdolhosein. Rostami Fatemeh (2024). **Formulation of interaction-confrontation of four groups of merchants, poets, artisans and farmers in the face of the invasion of the Mongols.** Iranian Civilization Research 6(1) 89-105.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: 10.22103/JIC.2024.23307.1319

English Extended Abstract

1. Introduction

The invasion of the Mongols to the political borders of Iran is considered one of the most important periods in the history of Iran. This historical development, in addition to the large dimensions of killing and destruction of civilization, was an important reason for intellectual, cultural and social degeneration in Iran. In these sources, merchants were the first group to stand against the Mongols. This group along with the group of poets had a lot of influence among the Mongols. The other two groups of poets and artisans were among the classes that had many ups and downs in their relations with the Mongols. The main problem of the current research is the genealogy of different social groups and the identification of the reaction of these groups against the attacks of the Mongols. Regarding the attacks of the Mongols and its consequences among the people of Iran, there have been articles and achievements that, although they have contributed to the topics of this research in general, they have not addressed the goals and reactions of the four groups of traders, poets, artisans and merchants. In the article "Social psychology of afflicted people: the morale of Iranian society in the era of Mongol attacks", the author Ashraf Sarailoo has analyzed the psychological impact of the Mongol attack on the morale of the afflicted people by using the theory of documents. According to this research, the people of Iran initially fought and defended against the Mongols, but eventually they lost their morale and suffered a kind of mental frustration. The article "Story of Scientists and Knowledge Centers in the Mongol Attack" by Noorullah Kasai also refers to the factors that created and facilitated the domination of the Mongols in Iran. Most of the content of this article is dedicated to historians and has less analytical content. In the article "Permanent influence of the Mongol catastrophe in the political, social and scientific history of Iran" by Abbas Adalat, the hypothesis of the psychological and psychological impact of the Mongol invasion, Ilkhanate rule and Timurid conquests in the political, social and scientific history of Iran has been examined. Among theses of medieval history, Zarnoosh Taqvai's thesis entitled "Evaluation of the performance of the Nizari Ismailis during the time of the Mongol invasion of Iran" and Mojtaba Tabrizinia's thesis entitled "Review of the political life of Sufism from the Mongols to the Safavid period" are a general review of the positions of the groups that attacked the Mongols. In addition to these researches, the writings of the authors of the Mughal era such as Ashyoler, Barthold, Petroshevsky and Manocher Mortazavi have also provided the writer with a lot of information about the period of the Mongol attacks and its impact on different social groups. None of these researches have focused on the genealogical category of social groups from the perspective of interaction and confrontation with the Mongols, and they have not focused on the comparative study of these groups and their influence on the performance of the Mongols. The current research tries to deal with the specialized ethnology of social groups and the reactions of these groups to the Mongol attacks with a descriptive-analytical method.

2. Research Methodology

The current research aims to analyze the interactive and confrontational relationship of four classes of merchants, poets, artisans and farmers with the Mongols by relying on analytical and descriptive methods. Also, this research deals with social groups and their level of interaction with the central government with a comparative approach.

English Extended Abstract

3. Discussion

Except for the religious groups and court officials who were more interested in being close to the people in power and the ruling class and having resources of wealth in the society and tried to get close to the Mongol rulers during the reign of Genghis' successors, economic activists and cultural influencers in Four groups of traders and merchants, poets, artisans and villagers were affected by the Mongol attack and sometimes became victims of this attack. The reason for the closeness of religious groups and those in power to the Mongols was clear. They considered it possible to regulate the behavior of the newly arrived deserters by accompanying these tribes, and they had put a tough competition with other layers of the government in order to marginalize them, although among them there was a group whose actions in Attracting the attention of the Mongols was effective and they had the greatest cultural and economic impact on the Mongols, despite this, the presence and role of four groups of merchants, artisans, poets and villagers in the interaction and confrontation with the Mongols is considered one of the important issues of the conquests of the Mongols and the Ilkhanid era.

4. Conclusion

With the defeat of the Khwarezmshahi military forces and the capture of Iran by the Mongol troops, the Iranians realized that they are not capable of confronting a new enemy with swords and militarism. For this reason, they were waiting for an opportunity to make the enemy submit to them in the field of science and culture. Each of the different social groups adopted a unique method in the course of political developments during the Mongols and Ilkhanate eras. Among the social groups, four groups of merchants, artisans, poets and mystics, and finally villagers had more specific reactions to the actions of the Mongols. Merchants, the first group of social strata, took an interactive approach with the Mongols. The tool of this group to deal with the Mongols was the tool of interaction and cooperation. This cooperation was welcomed by the Mongols, and with the wisdom and practical support of Barozgans, it became the basis for economic developments and road development. The second group of artisans were able to adapt themselves to the existing conditions to a large extent due to the coercion and pressure of the Mongols. The interactive approach of the second group was mainly welcomed by the artisans themselves, so the support of the Mongols for this group was in the second place compared to the merchant group, and the scope of authority of this group was less than that of the first group despite their compromise. The third group were poets and mystics who stood against the Mongols in two ways. In the first approach, most of the poets and mystics migrated and looked for another place for their literary and social life. Criticism and public protest against the Mongol system in the form of satirical poems and criticism of the Mongol sultans was part of the agenda of the third group. The approach of the third group was a confrontational approach against the actions of the Mongols. Meanwhile, the fourth group, the villagers, were the most passive social groups who were oppressed by the Mongol rulers and landowners. Many of this group were never able to restore the prosperity of their land before the invasion of the Mongols. Many became homeless and many others who settled in their villages were under the control of the rulers and the zamindar class.

صورت بندی تعامل - تقابل چهار گروه تجار، شاعران، پیشه وران و

کشاورزان در مواجهه با هجوم مغولان

عبدالحسین میرشکار^۱، فاطمه رستمی^۲

^۱ دانش آموخته کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه سیستان و بلوچستان. پست الکترونیکی: almahdi.4112@yahoo.com

^۲ استادیار گروه تاریخ دانشگاه سیستان و بلوچستان (نویسنده مسئول). پست الکترونیکی: fatemehrostami@lihu.usb.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۲۱</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۱</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۳۰</p> <p>کلیدواژه‌ها: تجار، پیشه وران، شاعران، کشاورزان.</p>	<p>حملات مغولان به ایران زمین، تحولات بنیادینی در عرصه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به بار آورد. این حملات در دو مرحله سبب پیامدها و واکنش‌های متعدد از جانب ایرانیان شد. مرحله نخست حمله چنگیز به مرزهای ایران را در پی داد و مرحله دوم یورش هولاکو به ایران و تسخیر قلاع اسکاعیلیه و فتح بغداد حملات نخستین را تکمیل کرد. از مهم‌ترین نتایج این حملات در هر دو هجوم، واکنش‌هایی بود که در قالب گروه‌های اجتماعی در مواجهه با یورش مغولان به وقوع پیوست. پژوهش حاضر در تلاش است تا به این سوال پاسخ دهد که: واکنش‌های گروه‌های اجتماعی جامعه ایرانی در برابر حملات مغولان چگونه ارزیابی می‌شود؟ در پاسخ فرض تحقیق بر آن است که چهار گروه اجتماعی بازرگانان، پیشه‌وران، شاعران-صوفیان و کشاورزان هرکدام؛ متناسب با موقعیت خود به این یورش واکنشی مختص به خود نشان دادند. دستاوردها نشان می‌دهد که عکس‌العمل گروه‌های اجتماعی در برابر حملات مخالف متفاوت و گاهی با عملکرد گروه دیگر متضاد بوده است. بازرگانان در این رویکرد با مغولان همراه و سبب تحول بنیادی در امرارتباطات اقتصادی شدند. پیشه‌وران فراخور نیازها و شرایط محیطی عکس‌العمل دوگانه‌ای را رقم زدند. گروه سوم شاعران بودند که با دو شیوه مهاجرت و رویکردی نقادانه به مقابله با مغولان پرداختند. تنها گروهی که تا حدود زیادی نقش منفعلانه‌ای در خصوص حملات مغولان در پیش گرفتند گروه چهارم روستائیان بودند. مقاله پیشرو درصدد است تا با تاکید بر سنخ‌شناسی گروه‌های اجتماعی به شیوه توصیفی - تحلیلی به مقایسه نقش هریک از گروه‌ها در تعامل و تقابل با مغولان بپردازد.</p>

استناد: میرشکار، عبدالحسین، رستمی، فاطمه: صورت بندی تعامل - تقابل چهار گروه تجار، شاعران، پیشه وران و کشاورزان در مواجهه با هجوم مغولان، پژوهشنامه

تمدن ایرانی ۶ (۱)، ۸۹-۱۰۵.

DOI: 10.22103/JIC.2024.23307.1319

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

مقدمه

هجوم مغولان به مرزهای سیاسی ایران یکی از مهم‌ترین و سرنوشت‌سازترین ادوار تاریخ ایران محسوب می‌شود. این تحول تاریخی علاوه بر ابعاد وسیع کشتار و تخریب تمدن، علت مهمی برای انحطاط فکری و فرهنگی و اجتماعی در ایران زمین بود. از هم گسیستگی اوضاع اجتماعی، کشتارهای بی‌رحمانه و گسترده مردم، رواج انواع مظالم و فساد اجتماعی و فقر و نابسامانی نتیجه این یورش بود. در چنین شرایطی بیش از هر چیز مواجهه اقشار مختلف مردم نظیر بازرگانان، پیشه‌وران، شاعران-صوفیان و روستائیان با این هجوم کانون توجه مورخان قرار گرفته است. گروه‌های اجتماعی روش‌های مختلفی در برابر این حملات در پیش گرفتند. به طوریکه عکس‌العمل‌ها در میان چهار گروه اجتماعی در مواجهه با مغولان متفاوت بود. این تفاوت در روایت‌هایی که در منابع آمده نیز کاملاً مشهود است. در این منابع بازرگانان اولین گروهی بودند که در برابر مغولان ایستادگی کردند. این گروه همراه با گروه شاعران از نفوذ زیادی در میان مغولان برخوردار بودند. دو گروه دیگر شاعران و پیشه‌وران از جمله اقشار بودند در مناسباتشان با مغولان فراز نشیب‌های زیادی داشت.

۱-۱ بیان مسأله: واکاوی سنخ‌های اجتماعی دوره مغول و نحوه عملکردشان در قبال حملات مغولان مسأله اصلی پژوهش حاضر است. شواهد نشان می‌دهد هر یک از چهار گروه تجار، پیشه‌وران، شاعران و روستائیان عکس‌العمل‌های مختلفی از خود در برابر هجوم مغولان نشان دادند. این کنش‌ها در قالب تعامل و تقابل مورد بررسی است. از همین روی دغدغه پژوهش حاضر علاوه بر بازنمایی کلی صحنه وقوع تهاجم مغولان به سرزمین ایران روی محور میزان تأثیرگذاری آثار حملات در مراودات چهار گروه اجتماعی و نحوه بازخورد آنان است.

۲-۱ اهداف و ضرورت پژوهش: هدف اصلی پژوهش حاضر سنخ‌شناسی گروه‌های مختلف اجتماعی و شناسایی واکنش این گروه‌ها در برابر حملات مغولان است.

۳-۱ پیشینه پژوهش: در خصوص حملات مغولان و پیامدهای آن در میان مردم ایران مقالات و دستاوردهایی صورت گرفته که اگرچه در کلیات به مباحث این پژوهش یاری رسانده‌اند، اما به اهداف و واکنش‌های چهار گروه تجار، شاعران، پیشه‌وران و بازرگانان پرداخته‌اند. در مقاله "روانشناسی اجتماعی مردم مصیبت زده: روحیات جامعه ایران در عصر حملات مغول" اشرف سرایلو نویسنده با استفاده از نظریه اسناد به تحلیل روانشناسانه تأثیر حمله مغولان بر روحیات مردم مصیبت زده پرداخته است. بنا بر این پژوهش، مردم ایران در ابتدا به مبارزه و دفاع در برابر مغولان پرداختند اما سرانجام روحیه خود را از دست دادند و دچار نوعی سرخوردگی روانی شدند. مقاله "سرگذشت دانشمندان و مراکز دانش در حمله‌ی مغول" اثر نورالله کسائی نیز به عوامل ایجادکننده و تسهیل‌کننده تسلط مغولان بر ایران اشاره دارد. بیشتر مطالب این مقاله به مورخان اختصاص دارد و کمتر محتوای تحلیلی دارد. در مقاله "تأثیر پایدار فاجعه مغول در تاریخ سیاسی، اجتماعی علمی ایران" عباس عدالت نیز فرضیه فاجعه زدگی تأثیر روحی و روانی حمله مغول، حکومت ایلخانان و فتوحات تیموری در تاریخ سیاسی، اجتماعی و علمی ایران مورد بررسی قرار گرفته است. در شمار پایان‌نامه‌های تاریخ میانه، پایان‌نامه زرنوش تقوائی با عنوان "ارزیابی عملکرد اسماعیلیان نزاری در زمان هولاکوخان مغول به ایران" و پایان‌نامه مجتبی تبریزی نیا تحت عنوان "بررسی حیات سیاسی تصوف از

مغول تا صفویه " به بررسی کلی در خصوص موقعیت‌های گروه‌های دینی حمله مغول می‌پردازند. افزون بر این پژوهش‌ها نوشته‌های نویسندگان دوره مغول نظیر اشپولر، بارتولد، پطروشفسکی و منوچهر مرتضوی نیز در خصوص دوران حملات مغول و تاثیر آن بر گروه‌های مختلف اجتماعی مطالبی چند در اختیار نگارنده قرار داده‌اند. هیچ یک از این پژوهش‌ها روی مقوله سنخ‌شناسی گروه‌های اجتماعی از منظر تعامل و تقابل با مغولان تمرکز نداشته و به بررسی تطبیقی این گروه‌ها و تأثیرشان بر عملکرد مغولان نپرداخته‌اند. پژوهش حاضر سعی بر آن دارد تا با روش توصیفی - تحلیلی به سنخ‌شناسی تخصصی گروه‌های اجتماعی و واکنش‌های این گروه‌ها در قبال حملات مغولان بپردازد.

۱- تعامل-تقابل گروه‌های اجتماعی در مواجهه با یورش مغولان

به جز گروه‌های مذهبی و صاحب منصبان دیوانی که بیشتر در صدد نزدیکی به صاحبان قدرت و طبقه حاکم و برخورداری از منابع ثروت در جامعه بودند و سعی داشتند در عهد جانشینان چنگیز، نیز خود را به حکام مغولی نزدیک سازند، فعالان اقتصادی و منتقدین فرهنگی در چهار گروه تجار و بازرگانان، شاعران، پیشه‌وران و روستائیان تحت تاثیر حمله مغول قرار گرفتند و گاهی نیز قربانی این تهاجم شدند. دلیل نزدیکی گروه‌های مذهبی و صاحبان قدرت به مغولان روشن بود. آنان نظم دادن به رفتار بیابانگردان تازه رسیده را از رهگذر همراهی با این اقوام ممکن می‌دانستند و رقابتی سخت را با سایر اقشار حکومتی، برای به حاشیه راندن آنها سرلوحه عملکرد خود قرار داده بودند، گرچه در این میان گروهی هم بودند که اعمال آن‌ها در جلب نظر مغولان موثر افتاد و بیشترین تاثیر فرهنگی و اقتصادی را بر مغولان داشتند، باوجود این حضور و نقش چهار گروه تجار، پیشه‌وران، شاعران و روستائیان در تعامل و تقابل با مغولان از مسائل مهم فتوحات مغولان و عصر ایلخانی محسوب می‌شود.

۱-۲- مواجهه بازرگانان

از زمان پیدایش امپراطوری مغول، نظر به تمرکز (Morgan, 1986, 164-165) که در ساختار جامعه ایلی به وجود آمد، تامین معیشت مغول‌ها از یک سو و بحث تجارت با تجار و بازرگانان ایرانی از سوی دیگر به صورت جدی مورد توجه مغولان قرار گرفت. همین امر به رشد تجارت آنان در سرزمین‌های فتح شده کمک کرد. زمانی که منابع قرن هفتم هجری از مناسبات میان خوارزمشاه و امپراطوری مغول سخن گفته‌اند، به اهمیتی که چنگیز برای بازرگانان ایرانی قائل شده اشاره داشته‌اند. این رویه در خصوص تجار و بازرگانان ایرانی سمت و سوی دیگری داشت. اصولاً عملکرد تجار ایرانی و مسلمان که برای تامین منافع خود تساهل می‌ورزیدند، اعمال قدرت از طریق چانه زنی، آشنایی با آداب و رسوم ملل مختلف در موقعیت‌های خاص، به رخ کشیدن فرهنگ برتر خودی و نقش آفرینی تجار و بازرگانان و تاثیر گذاری‌شان بر مغولان بود؛ به طوریکه از آغاز قدرت‌گیری چنگیز، بازرگانان در مقام مشاوران ماهر خان مغول حضور فعالی داشتند (بارتولد، ۱۳۷۷: ۱۸۳).

در دوره تسلط مغولها، بخش‌های مهمی از ایران ویران گردید. (Lane, 2003, p374) از این رو طبیعی بود که ایلخانان بعد از روی کار آمدن برای تامین هزینه‌های کشاورزی و لشکری به دنبال راه‌های جایگزین باشند. توجه ایلخانان به بازرگانان

تا حد زیادی نتیجه همین واقعیت بود. نکته دیگری که رویکرد مثبت ایلخانان به تجارت و بازرگانی را منطقی جلوه می‌داد سابقه‌ی دیرپای تجارت در ایران بود. ایران از موقعیتی استراتژیک برخوردار بود و راه‌های ارتباطی شرق و غرب جهان مستقیم یا غیرمستقیم از آن عبور می‌کرد. چنانکه در زمان تهاجم مغولها، شهرهای قلمرو خوارزمشاهی رونق فراوان داشتند و اقشار صنعتگر و بازرگان پیشرو بودند (وصاف، ۱۳۴۶: ۳۱۲؛ همدانی، ۱۳۹۳: ۱/۳۴۲)

حکایاتی که جوینی و همدانی در شرح توجه اوگتای قاآن به قشر بازرگانان و تلاش جهت جلب توجه آنها آورده‌اند نیز نمونه‌های دیگری از توجه مغولها به تجار در عصر قاآن‌ها بود. (جوینی، ۱۳۸۸: ۱/۱۶۶-۱۶۸؛ همدانی، ۱۳۹۳: ۱/۴۹۰-۴۹۸) در مرحله تهاجم آبادانی شهر هرات در سال ۶۳۴ ق به همت بازرگانان و صنعتگران انجام گرفت. (سینی هروی، ۱۳۵۳: ۷۱-۷۲، ۱۰۶-۱۰۵) شهر تبریز نیز به یمن وجود تجار از خطر نابودی رهایی یافت (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۵۸/۲۷) منابع تاریخی از تعامل دو سویه مغولان و تجار در آستانه حمله مغولان به ایران یاد کرده‌اند. از اقدامات مهم چنگیز ایجاد شرکتهای تجاری و موسسات اعتباری بود که جوینی از آنها تحت عنوان ارتاق نام برده است. اعضای این موسسات با گرفتن لوحه‌ای از زر و نقره عملاً جواز کسب به دست آورده و حداقل تا زمان قانلی منگو از امکانات بهره می‌گرفتند (جوینی، ۱۳۸۸: ۳/۶۸۸) اهمیت این موسسات تا بدانجا بود که بزرگان و خان زادگان مغولی در برابر بهره‌ای که به آنها پرداخت می‌شد سرمایه گذاری می‌کردند. از بخش‌های مختلف جامع التواریخ این گونه بر می‌آید که با توجه به سابقه دیر پای مسلمانان در میان ایلات و مهارت تجار مسلمان بیشتر اعضای این موسسات و شرکتهای را مسلمانان تشکیل می‌دادند (همدانی، ۱۳۹۳: ۲/۱۰۷۷-۱۰۸۵) در زمان اوگتای بازرگان خصوصاً بازرگانان ایرانی به مثابه تامین کنندگان نیازهای تجملی مغولان مورد توجه خان مغول بودند. صرف نظر از این نیازها، لزوم از سرگیری فتوحات و اهمیت تهیه اسلحه، مغولان را به تجارت با غرب و به ویژه ایران وا داشت. گزارش‌های جوینی و همدانی از حضور فعال تجار شیرازی و کرمانی در مغولستان حکایت دارند. بنا به روایت جوینی در جریان شورش تارابی در سال ۶۳۶ ق تاجر شیرازی که به مغولستان می‌رفت، چهار هزار خروار شمشیر با خود داشت که خود بیانگر رونق تجاری این عهد و نقش تجار ایرانی در برتراری این رونق بود (جوینی، ۱۳۸۸: ۱/۱۹۵) سیاست حمایت از بازرگانان در دوره جانشینان اوگتای نیز ادامه یافت. البته این سیاست به دلیل تجمل طلبی خوانین مغولی با بی نظمی‌هایی نیز همراه بود. جوینی در گزارشی ویژه به بی نظمی‌های اقتصادی دوره نیابت تورکیناختون و زمان گیوک اشاراتی داشته که در نهایت با برخورد قاطعانه منگو با تجار خاتمه یافت. جوینی در مبحثی دیگر متذکر شده که فوجی به کار تجار و بازرگانان برگزیده شدند و وظیفه آنها نظارت بر امور بازرگانی و جلوگیری از بی نظمی‌های موجود بود. این ناظران به دسته‌های متعددی تقسیم شدند. بعضی بر قیمت گذاری کالاها (پوستهای حیوانات) نظارت داشتند و عده‌ای دیگر نیز عهده دار نظارت بر طلا و نقره بودند (جوینی، ۱۳۸۸: ۳/۶۸۷-۶۸۸) در سراسر عصر قاآن‌ها بازرگانان اهمیت خود را حفظ کردند و آنگونه که گفته شد تا زمان منگوقاآن از امتیازات ویژه‌ای برخوردار بودند. در دوره ایلخانی نیز جایگاه بازرگانان محفوظ ماند؛ چراکه در دوران ضعف خلافت و درگیری‌های مداوم نظامی در مرزهای شرقی امکان حمایت جدی حکومتها از تجار و بازرگانان سلب شده بود. مشارکت در مجامع موسسات تجاری بر پایه اطمینان متقابل یکی از این راهکارهای حفظ موجودیت برای این قشر غیر حکومتی بود که برای جامعه ایران نیز در آن شرایط بحرانی رونق را به همراه داشت.

پس از دوران فترت و در دوره ایلخانان (Amitai, 2001, 261)، سنخ بازرگانان یکی از گروه‌های مورد توجه حکومت حتی در مواقع بحران‌های مالی بود و علاوه بر اینها کالاهای غرب و شرق جهان آن روز توسط این گروه در اختیار حکومت و اتباع قلمرو ایلخانی قرار می‌گرفت (وصاف، ۱۳۴۶: ۳۲۰؛ همدانی، ۱۳۹۳: ۲/ ۱۰۹۴-۱۰۹۵). ایلخانان علاوه بر آن که با حمایت از تاجران و ایجاد امنیت در شهرها و راه‌های بازرگانی ایران به گشایش راه‌ها از خلیج فارس تا دریای خزر و دریای سیاه کمک‌های زیادی کردند توانستند ایران را با توسعه و رونق مسیرهای کاروانی از طرابوزان در دریای سیاه تا کیش و هرمز در خلیج فارس به یکی از بازیگران مهم تجارت دریایی در اواخر قرون وسطی تبدیل کنند (گروسه: ۱۳۵۳: ۵۱۴-۵۱۶). در دوره مسلمانی ایلخانان اهمیت بازرگانان هم روبه فزونی نهاد. در این زمان تاجر بزرگی چون تاج الدین علیشاه گیلانی نه تنها مقام وزارت یافت بلکه بازرگانان دارای تشکیلات شدند. به طوریکه نخجوانی از سلسله مراتب تجار و بازرگانان بزرگ متوسط الحال دلان بازار و چگونگی ارتباط بین تجار و دیگر اهالی بازار یاد کرده است. (نخجوانی، ۱۹۷۶: ۱۵۸/۲-۱۶۰) برخی از مناسب مربوط به تشکیلات تجار در عهد ایلخانان از این جمله‌اند: ۱- کاروان سالاری (همان: ۱۷۱-۱۷۳) ۲- راهداری (همان: ۱۶۶-۱۶۷؛ همدانی، ۱۳۹۳: ۲/ ۱۰۵۲-۱۰۵۳) ۳- تمغاچی: وظیفه جمع آوری تمغا (مالیات بر درآمد، مالیات پرداختی تجار) از بازرگانان را برعهده داشت که در عهد غازان نظم خاصی به خود گرفت (وصاف، ۱۳۴۶: ۴۰۴؛ نخجوانی، ۱۹۷۶: ۲/ ۱۵۹-۱۶۰).

با توجه به بررسی‌های فوق چنین استنباط می‌شود که حملات مغولان اگرچه تبعات گسترده‌ای در زمینه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی داشت با وجود این در زمینه اقتصادی سبب تثبیت جایگاه سنخ تجار در میان گروه‌های اجتماعی شد (Lane, 2008, 140-141). نیاز مغولان به برقراری با ملل مفتوحه و سابقه کهن ایرانیان در امر دیوانسالاری و ابقاء بازرگانان در کسوت تجاری کارکشته و با تجربه باعث شد تا ارتباطات مغولان با تجار از جنس تعامل تنگاتنگ با هم باشد و نه تقابل. به طوریکه منابع جز در برخی گزارش‌ها، از مناسبات تجاری مغولان و به کارگیری تجار ایرانی در سیاست‌های اقتصادی خبر داده‌اند. تعامل بازرگانان با مغولان شامل مشاوره اقتصادی به مغولان، بهبود شبکه راه‌های تجاری و افزایش داد و ستد بود.

۲-۲ مواجهه پیشه‌وران

در جامعه ایلی مغول بنا بر ملاحظات اقلیمی و طبیعی صنعت و هنر و حرفه جایگاه چندانی نداشت. چراکه صنعت و هنر دستاورد زندگی یکجانشینان بود. از طرف دیگر تنها مشغله کوچ نشینان و اشرافیت مغولی سپاهگیری بود و فرصت پرداختن به مشاغل صنعتی و پیشه‌وری را نداشتند. با وجود این حیظه قدرت و عمل پیشه‌وران پاسخ‌گویی به نیازهای درون شهری آن زمان بود. این گروه در دکانها و کارگاه‌های واقع در میادین بازار فعالیت می‌کردند و ارتباط میان بازارهای شهر و روستا به وسیله قشر عظیم پيله واران و دلان محلی بر عهده آنان بود.

در دوران فتوحات مغولان رویکرد دقیق‌تر و واقع بینانه تری میان مغولان و سنخ پیشه‌وران پدید آمد (گروسه ۱۳۵۳: ۶۶-۳۸) حاصل این رویکرد برخورد دوسویه مغولان با اهالی حرف و پیشه‌وران بود. در این میان تعدادی از

پیشه وران شهرهای شرقی در محل خود ایفا شده و به تولید کالاهای مورد نیاز مغول‌ها در همین حدود پرداختند (تسف، ۱۳۸۶: ۱۹۶) در منابع برخورد مغولان با پیشه وران در جریان فتح شهرهای خراسان و ماوراء النهر و انتقال صنعتگران و محترقه به مغولستان منعکس شده است. (سیفی هروی، ۱۳۵۲: ۱۰۶-۱۰۷)؛ همدانی، ۱۳۹۳: ۱/۳۶۴، ۳۷۷؛ جوینی، ۱۳۸۸: ۱/۲۰۷، ۲۰۲، ۲۱۴، ۲۳۲) چنانکه از این منابع بر می‌آید، پیشه وران و صنعتگران اسیر یا میان خان زادگان و خوانین مغولی تقسیم می‌شدند و یا به عنوان دارایی مشترک تمامی فرزند زادگان چنگیز به شمار می‌رفتند. آن‌هایی هم که در محل باقی گذاشته می‌شدند تحت نظر شحنگان مغولی به فعالیت و پرداخت مالیات موظف بودند. (همدانی، ۱۳۹۳: ۱/۳۶۴) در دوره جانشینان چنگیز به تدریج آشنایی مغولان با ساختار زندگی یکجانشینی باعث بهتر شدن نگاه آن‌ها به پیشه وران شد و احیای مجدد هرات در دوره اوگتای از دل همین نگاه آغاز شد (سیفی هروی، ۱۳۵۲؛ ۱۰۷، ۱۰۹). گرگوز حاکم مغولی خراسان که اولین فعالیت‌های حیات شهری در زمان او صورت گرفت به پیشه وران توجه ویژه‌ای داشت و به احداث کارگاه‌های آهنگری و پارچه بافی پرداخت (جوینی، ۱۳۸۸: ۲/۵۵۵-۵۵۶). در زمان منگوقاآن نیز کارگاه‌های متعددی در خراسان دایر شد (همدانی، ۱۳۹۳: ۱/۴۸۴) این حکایت از آن داشت که گرچه نوع برخورد مغول‌ها نسبت به پیشه وران آن‌ها را مجبور می‌کرد که تشکیلات خود را انسجام بیشتری ببخشند؛ علیرغم آن آنها مجبور بودند به عنوان زیر دستان و بردگان مشکلات زیادی را تحمل کنند (تسف، ۱۳۸۶: ۱۹۰) در این مرحله و حتی تا پایان دوره نامسلمانی ایلخانان پیشه وران در جهت حفظ موجودیت و تثبیت موقعیت خود و پاسخگویی به نیازهای اداری - اجرایی مجبور به فعالیت تشکیلاتی بودند و به طور کلی استقلال و آزادی عمل چندانی نداشتند و تنها در مواقعی همچون رواج چاو که فشار مغولها غیر قابل تحمل شد از خود عکس العمل نشان دادند.

هولاکوخان از همان آغاز اهمیت وجودی پیشه وران در تولید اسلحه، البسه و سایر احتیاجات مغولان را درک کرد. آبادانی خوبشان و رفتار ملایم او با پیشه وران و ستمگران بغداد خود موید همین مسئله است. (جوینی، ۱۳۸۸: ۳/۶۹۶، ۸۹۸-۸۹۹) پس از اصلاحات غازان، پیشه وران و محترفه جایگاه مشخص تری بدست آوردند؛ به طوریکه جایگاه ممتاز آن‌ها تا دوره ابوسعید نیز محفوظ ماند (همدانی، ۱۳۹۳: ۲/۹۷۱-۹۷۲، ۱۰۷۷-۱۰۸۰) ابن بطوطه علاوه بر اینکه از موقعیت برجسته محترفه و نظم تشکیلاتی آن‌ها در برخی شهرها سخن گفته، به تحول موقعیت و عملکرد پیشه وران و جهتگیری‌های سیاسی - اجتماعی این قشر را توجه ویژه‌ای کرده است. (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۱/۲۴۷)

از دوره هولاکو به بعد یکی از ویژگی‌های اصلی پیشه‌وران در تاریخ ایران فعالیت آن‌ها در تشکیلات منسجمی به نام صنف است از جمله در دوران ضعف و بی‌ثباتی سیاسی نقش اصناف و تشکیلات پیشه‌وری در اداره امور شهرها و جلوگیری از هرج و مرج اجتماعی پررنگ‌تر می‌شد. در چنین شرایطی اصناف و پیشه‌وران با برقراری ارتباط با بزرگان محلات و پهلوانان و دیگر گروه‌های شهری مانع بروز بی‌نظمی می‌شدند و بدین گونه نقش مهمی در تداوم ساختارهای شهری و یکجانشینی ایفا می‌کردند. تهاجم مغولان و به دنبال آن حذف خلافت عباسی و دوقطبی شدن جامعه و بی‌ثباتی ناشی از عملکرد آن‌ها باعث شد تا اقشار مختلف اجتماعی - اقتصادی واز جمله پیشه وران در حفظ موقعیت و

تثبیت وضعیت خویش نمایند. آن‌ها با بهره‌گیری از تجربیات گذشته خویش و با برقراری روابط بار دیگر نهادها و مجامع مورد نظر سلسله مراتب تشکیلاتی خود را مستحکم ساختند. روابط متقابل اصناف با خانقاها و مجامع طریقت خود حاکی از این واقعیت است (زرین کوب، ۱۳۷۳: ۷۰-۷۱). همچنین بسیاری از پیشه‌وران در سلک اهل فتوت درآمدند. فتوت یا تصوف عامیانه که می‌توان آن را نماینگر تلاش طبقات میانه حال جامعه برای کسب یا دفاع از حقوق خود دانست در سراسر دوران اسلامی ایران نمودهایی مشخص داشت و در دوره ایلخانان تحت تاثیر رشد و گسترش تصوف قرار گرفت (واعظی کاشفی، ۱۳۵۰: ۵)

مرحله بعدی که از زمان مسلمانی ایلخانان و برتری اندیشه‌های ایرانشهری آغاز شد، به بهبودی نسبی موفقیت پیشه‌وران و ارباب حرف‌منجر شد. آنگونه که در گزارش‌های خواجه رشیدالدین فضل‌الله آمده در زمان غازان در جهت اصلاح امور بازار اشخاصی با عنوان امین منصوب کرده بودند و مناسبات میان اهل بازار و دستگاه حکومتی به وسیله آنها انجام می‌شد. (همدانی، ۱۳۹۳: ۲/ ۱۰۵۸-۱۰۵۹) در دوران پس از غازان و به ویژه در ایام ابوسعید سلسله مراتب تشکیلات بازار مشخص‌تر شده است. ابن بطوطه در گزارشی اشاره به این مطلب داشته که ریش سفیدان محلات و برزگان اصناف نقش موثری در هدایت تشکیلات پیشه‌وران خصوصاً در جریان‌ات سیاسی و اجتماعی داشتند (ابن بطوطه، ۱/ ۱۳۷۶: ۲۴۳-۲۶۲). به همین علت جهت‌گیری آن‌ها در برتری یا ضعف موقعیت رقبای سیاسی سهم زیادی ایفا می‌کرد (شبانکاره‌ای، ۱۳۷۶: ۳۱۷). به طور کلی در این دوره ساخت سیاسی کشور بیشترین تاثیر را در روند امور داشت و تشکیلات پیشه‌وران در خدمت اداره آسانتر امور اقتصادی و در جهت منافع آن‌ها بود. اگر هم نشانه‌هایی از پویایی فعالیت مجامع شهری مشاهده می‌شود عمری موقتی و محلی داشت و موجب دگرگونی و تحول کلی در مسیر تاریخ ایران نشد.

۲-۳- مواجهه شاعران و متصوفه

یکی از مهم‌ترین تاثیرات حملات مغولان در شرق ایران کاهش جمعیت این نواحی و خصوصاً خراسان بود که تا سال‌ها از جریان‌های سیاسی دور ماند. این کاهش به علل گوناگون اعم از کشتار اسارت و فرار و مهاجرت اختیاری و اجباری رخ داد. با بررسی منابع در می‌یابیم که مغولان برای پیشبرد کار خود اقشار مختلف شهرهای فتح شده را جدا می‌ساختند و عده‌ای از آنها را به چین و ترکستان منتقل می‌کردند. شاعران در این دوره از جمله اقشاری بودند که متحمل مهاجرت و دوری‌گزینی از کاشانه خود شدند. اهمیت بررسی عملکرد شاعران در برابر مغولان به عنوان سنخ تاثیرگذار از آن روست که بیشتر شاعران زاده و پرورده محیط اجتماعی و محصول زمان مکان و فرهنگ عصر خویش بودند و از آنجا که بیشتر از سایر اقشار با مردم معاشر و مانوس بودند، اشعار و جملاتشان به صورت عناصر زنده و پویا به نسل‌های بعدی رسیده است. آنجا که قلم مورخان بنا بر مصلحت اندیشی، سکوت با توجیه را اختیار می‌کرد، با هنرها و آرایه‌های ادبی سعی در روشن کردن حقایق می‌داشتند. آثار شعرا در این میان به عنوان منابعی غنی در امر نمایان

ساختن وقایع حملات مغولان به شمار می‌آید. همچنین بررسی واکنش‌های این سنخ می‌تواند به درک بهتر رویدادهای تاریخی و اوضاع اجتماعی بعد از هجوم مغولان یاری رساند.

مهاجرت شاعران به اماکن دوردست محصول مستقیم حملات مغولان به مرزهای ایران بود. مهاجرت خراسانیان به هند (جامی، ۱۳۳۶؛ ۱۳۶) و بردن اسیران خراسانی به ترکستان و چین (سیفی هروی، ۱۳۵۲: ۱۰۶) وضعیت نابسامان شرق و خراسان و خالی شدن ناحیه از نیروی انسانی کار آمد را به تصویر می‌کشد. به استثنای اسارت شرایط حاکم بر شرق ایران نیز بسیاری از افراد را مجبور به مهاجرت کرد. بعضی به دلیل ناامنی عده‌ای برای خدمتگزاری به مغولان در مناطق دیگر برخی به قصد یافتن فرصتی بهتر برای زندگی مادی یا معنوی ترک کردند. کسانی هم بودند مثل برهان الدین ترمذی که برای پیوستن به خاندان بهاء ولد در آنتاولی به سوی آن‌ها روانه شدند. (ابن بی بی منجم، ۱۳۵۰: ۱۱۷) همچنین نجم الدین رازی نیز ابتدا به نزد مولانا شتافت و بعد به بغداد رفت و تا ۶۵۴ ق آنجا ماند و در گذشت (رازی، ۱۳۴۰: ۱۰/۳).

از میان شاعران دوره مغول شهاب الدین نسوی، منشی معروف دوران خوارزمشاهی نیز از جمله آوارگان شرق ایران بود (نسوی، ۱۳۶۵: ۵۴) شمس قیس رازی نیز از جمله کسانی بود که از ترس جان خویش راهی دربار اتابک سعد در فارس شد (رازی، ۱۳۴۰: ۹/۳). حکیم تاج الدین سپهری منجم در پی نابسامانی احوال خود در خراسان راهی کرمان شد. (تاریخ شاهی قراختائیان، ۲۵۳۵: ۱۳۶) احمد بن محمد طوسی پس از ورود مغولان به خراسان و سرگردانی بین هند تا بغداد سرانجام در آسیای صغیر مستقر و تا پایان عمر آنجا ماند. (آشتیانی، ۱۳۸۹: ۵۴۲) محمد عوفی هم بعد از هجوم مغول راهی سند شد و به خدمت ناصرالدین قباچه و تقرب نزد وزیرش نائل شد (همان: ۵۲۲-۵۲۳) این مهاجرت‌ها کم و پیش در دوران ایلخانان هم ادامه یافت. یکی از فضیلا جام که در هرات ساکن بود، پور بهای جامی بود که در عهد ارغون به تبریز مهاجرت کرد. (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۳۷: ۲۰۱) نمونه دیگر قطب الدین سمرقندی از سادات نیشابور بود که با خانواده‌اش در تبریز اقامت گزید (ابن فوطی، ۱۳۸۱: ۳۷۶) بعضی دیگر از مهاجران شرق و خراسان کسانی بودند که برای دستیابی به موقعیت در نظام سیاسی-دیوانی عازم مناطقی همچون آذربایجان، عراق، عرب، فارس، کرمان و آسیای صغیر شدند و گروهی هم از سوی دربار ایلخانان یا دربارهای محلی و امرای برجسته به خدمت فراخوانده شدند. برای نمونه می‌توان از خاندان‌های خواجه نصیر و جوینی نام برد که به آذربایجان و عراق رفتند و یا صدرالدین حمزه بن حسن حمزه که در نیمه‌های قرن هفتم و هجری درخواف اشاره کرد (زنگنه، ۱۳۷۰: ۱/۵۰۳)

به استثنای شاعرانی که در برابر مغولان شیوه جنگ را در پیش گرفتند و در این راه جان سپردند اکثر شاعران به دلیل اینکه سلاطین و امرای مغول علاقه‌ای به مدایح و شاعر پروری نداشتند و شرایط برای ماندن امن نبود با متواری شدن به هند، فارس و آسیای صغیر به عنوان پناهگاه‌های فرهنگ ایرانی بقا و حفظ خود را در مدح و نزدیکی به حکام زمانه می‌جستند. از این دسته می‌توان از کسانی همچون کمال الدین اسماعیل (۶۳۵ ق) اثیر الدین اومانی (۶۶۵ ق) سیف اسفرنگ (۶۶۶ ق)، پور بهاء جامی (وفات بعد از سال ۶۹۹ ق) قائمی طوس (۶۷۲ ق) امیر خسرو دهلوی (۷۲۵

ق) امیر حسین دهلوی (۷۲۷ ق) خواجهی کرمانی (۷۵۳ ق) و ابن یمین (۷۶۹ ق) را نام برد. (آشتیانی، ۱۳۸۹: ۵۳۶-۵۵۳) اما در این بین معدود شاعرانی هم بودند که با تراوشات و ظرایف ادبی، واقعیات اجتماعی و اوضاع جامعه را در قالب بند و نصیحت دادن به طبقات حاکم، انتقاد آشکار و شیوه طنز و کنایه اظهار می کردند. مولوی، سیف فرقانی و عبید زاکانی جز دسته دوم بودند.

منابع در خصوص واکنش سنخ شاعران در قابل حملات مغول دو شیوه را در پیش گرفتند. شیوه اول شامل طریقت کسانی همچون مولوی بود که مقامشان متأثر از محیط اجتماعی، طبقات اجتماعی و اقتدار و اعتبار آنان بود. او که از کودکی از شرق به غرب مهاجرت کرده بود و میدان ناخت و تاز مغول، سطح تخریب، کشتار و پیشروی آنان را بهتر از دیگران درک می کرد همواره با تاکید بر استقامت و پایداری مردم در برابر قوم مهاجم سعی داشت تا جلوی هر چه بیشتر ویرانی و پیشرفت آن‌ها را بگیرد. به همین جهت او در برابر مغولان روحیه خود را حفظ و تدابیری را اتخاذ نمود. همچنین او صریح و بی پرد معین الدین پروانه را به دلیل همدستی با مغولان ملامت کرد (مرتضوی ۱۳۷۰: ۱۳۱؛ صفا ۱۳۶۶: ۲۱۵/۳) در محاصره قونیه توسط بایجو نیان، سردار مغولی، مغولان از هیبت و بیم کرامات مولوی دست از جنگ کشیدند و به قبول ایلی و دریافت پیشکش بسنده کردند (سپهسالار، ۱۳۸۵: ۸۷) باورهای خود مغولان در این امر بی تاثیر نبود. سلوک بزرگ منشانه مولانا در برخورد با مغولان موجب شد تا مریدان زیادی بیابند که به در اویش مولویه معروف شدند. او نیاز جامعه را اعتلای معنوی انسان‌ها می دانست و معتقد بود که مثنوی نردبانی است تا زیر پا نهند و بالای آسمان روند. بررسی مذکور نشان می دهد شاعران معروفی چون سعدی و مولوی نقش محرکان و طلیمه داران جریان فکری دوران مغولان را بر عهده داشتند. این گروه در برابر اقدامات مغولان تسلیم نشدند. علاوه بر آن با نفوذ خود به راحتی می توانستند بازخوردهای صریح به اقدامات مغولان نشان دهند.

روش دوم نقادانه تر و تقابلی گرایانه تر اعمال می شد. از پیروان شیوه دوم می توان به سیف فرغانی و عبید زاکانی (وفات ۷۴۹ ق) اشاره کرد. سیف فرغانی در عهد اباقا ماورالنهر را ترک گفت و در آق سرا یکی از شهرهای کوچک ترکیه امروزی مسکن گزید (صفا، ۱۳۶۶؛ ۶۲۳/۳) شعر او همانند تازیانه ای جهت تنبیه یغما گران و ستمگران بود. او نه تنها خود مدح ستمگران نمی گفت بلکه دیگران را هم از حق کشتی و چاپلوسی باز می داشت (ترابی، ۱۳۸۳: ۱۸۴). سیف شاعران مداح را مورد انتقاد قرار می داد. اشعاری که از این راه می سرود را به سلاطین ارائه می کرد. علاوه بر عبید زاکانی سخت ترین و زنده ترین انتقادات اجتماعی که در این دوره با آن مواجه می شویم، آثار خواجه عبید زاکانی قزوینی است. وی به نظم و نثر و از راه های مختلف وضع وخیم عهد خود را به باد انتقاد گرفته و طبقات مختلف اجتماعی خاصه امرا و رجال سیاسی و دینی عصر را در پرده طنز و هزل های نمکین چنانکه بودند، معرفی کرد. (همان: ۹۶). عبید در رساله اخلاق الاشراف به طبقه حاکم عهد مغول حمله ور شده و ظلم وریا و فساد و دروغ را از اخلاق اشراف می داند و ظلم را یکی از مذاهب مختار عصر معرفی کرده است «هولاکو چون ظلم ورزید لاجرم قرب نود سال پادشاهی در خاندان او قرار گرفت و ابوسعید بیچاره را چون دغدغه عدالت در خاطر افتاد در اندک مدتی دولتش سپری شد..» (همان: ۳۳۰) عظمت و شومی نتایج حمله مغول در قرن هفتم بسیاری از شاعران و گویندگان را در

این زمان تحت تاثیر قرار داد و باعث شد تا در آثار، اشعار و نوشته‌هایشان حقایق را درباره اوضاع زمان بر قلم جاری کنند. مضاف بر اینکه غالب سخنوران و نویسندگان با دربارها و فرمانروایان پیوندی تنگاتنگ داشتند. در نتیجه بهتر و ملموس تر از سایر اقشار، تحولات و دگرگونیهای نظامی، سیاسی و اجتماعی را بازتاب می‌دادند. در مجموع باید گفت که در برابر مغولان، بیشتر شاعران جلای وطن کرده و به مدح روی آوردند، عده‌ای با آثار و اشعارشان به مبارزه فرهنگی پرداختند و شاعرانی هم بودند که به سمت تصوف گرایش یافتند.

یکی از واقعیت‌های مهم عهد ایلخانی رشد و گسترش تصوف در دو وجه مثبت و منفی آن است. تصوف که نفوذ گسترده خود را از قرون چهارم و پنجم هجری در میان گروه‌ها و تشکلهای مختلف شهری آغاز کرده و تا زمان حمله مغول به مقبولیت همگانی دست یافته بود، از فرصت به دست آمده ناشی از تهاجم مغول‌ها در تمامی زوایای زندگی مردم استفاده کرد (زرین کوب، ۱۳۷۳: ۷۱-۷۲) در این زمان خانقاه‌ها به عنوان پناه گاه مردم از هر صنف و طبقه‌ای کار کردهای گسترده‌ای داشتند و به تدریج به یکی از مراکز قدرت تبدیل شدند. خانقاههای این زمان دارای تشکیلات و سلسله مراتب خاصی بودند و یکی از عوامل مهم موفقیت آنها همین ساختار تشکیلاتی منظم آنها بود (همان: ۲۵۷-۲۵۹؛ ابن بطوطه ۱۳۷۶: ۱/۲۳۸-۲۵۲، ۲۸۳-۲۸۴، ۲۹۲) نفوذ گسترده متصوفه موجب شد تا پیشه وران و دیگر اهالی بازار نیز مورد توجه جدی قرار گرفته و مستقیم یا غیر مستقیم از تشکیلات آنها تاثیر پذیرند. کمک‌های مالی اهل بازار نسبت به شیوخ خانقاه‌ها و در عوض حمایت معنوی آنها از ایشان سهم زیادی در مناسبات میان این دونهاد و نیازهای متقابلشان به یکدیگر به خود اختصاص داد (افلاکی، ۱۹۵۹: ۷۴، ۸۵، ۹۱، ۱۵۱، ۳۶۸، ۳۷۲، ۵۰۴).

رویکرد گسترده جریان‌های متصوفه جنبه‌های منفی نیز به همراه داشت. تا جایی که اقبال مردم به سمت تصوف راهی برای فریبکاران گشود و بسیاری از زاهد نمایان در لباس تصوف سعی در چپاول مردم داشتند. این دست درازی‌ها تا بدانجا پیش رفت که بسیاری از گروه‌ها از اعتماد مردم سوء استفاده کرده و مردم را به اسارت فکری و عقیدتی گرفتند. مثنوی جام جم اوحدی یکی از مدارک بسیار مهم در بیان انحراف تصوف از مسیر اصلی است. جالب اینجاست که این کتاب در دوره ایلخانی نگاشته شده و سیمای آن دوره را به خوبی به تصویر می‌کشد. اوحدی در این کتاب به این نکته اشاره دارد که دین و ایمان مانند سیمرخ نایاب شده و تصوف و طریقت تبدیل به دامی شده که شیادان و قلاشان به اسم پیر و شیخ در سرراه انسان‌های خام گسترده‌اند:

پیر شیاد دانه پاشیده گرد او چند ناتراشیده

ریش را شانه کرده پر زده سر که بروی نان و تره زده

پنج شش جا نشانده حلقه ذکر سرخود را فرو کشیده بفکر

تاکی می‌آورد ز در خوانی یا که سازد برنج و بریانی

کم بری زر ز زرق نپذیرد پر بری زود در بغل گیرد

(اوحدی مراغه‌ای، ۱۳۹۱: ۲۲۰)

همچنین مستوفی بخش «مشایخ عصر مغول» کتاب خود را با محکوم نمودن صوفیان و شیوخ زمان خود به پایان می‌برد و ایشان را به شیادی و دورویی متهم می‌سازد. (مستوفی، ۱۳۶۴: ۶۷۹) در حقیقت اجتماعی شدن عامیانه تصوف طی دوره مغول و حضور فراگیر مردم بدون محدودیت طبقاتی و حمایتی که خانقاه‌ها از آن برخوردار بودند موجب از دست رفتن بخشی از شهرت خانقاه‌های متصوفه گردید چراکه برخی از خانقاه‌ها تبدیل به محلی برای گردهمایی همدمان به ظاهر متدین گردید.

۲-۴- مواججه کشاورزان و روستائیان

موج اولیه حملات مغولان علاوه بر زوال تمدن شهری، چنان انحطاطی را در اقتصاد روستایی باعث شد که اثرات آن تا قرن‌ها باقی ماند. پطروشفسکی در خصوص تقابل صحرائشینیان مغول با کشاورزان را اینگونه شرح داده است «مغولان به جبر زمین‌های ایشان را غصب و به دشت مبدل می‌کردند در بسیاری از نواحی جای خود را به دامداری و صحرائشینی یا نیمه صحرائشینی تفویض کرد» (پطروشفسکی، ۱۳۵۷: ۷۲) بدین ترتیب سرکرده‌های لشکر مغول، صاحب و مالک زمین شدند و کشاورزی رونق خود را از دست داد و زندگی ایلاتی رواج یافت. به طوریکه حمدالله مستوفی خرابی سال ۷۴۰ ق را نتیجه حمله مغولان می‌داند. (مستوفی، ۱۳۶۲: ۲۷) از گزارش‌های رشیدالدین می‌توان فرار روستائیان و سطح تخریب را بهتر درک کرد «ممالک از ده یکی آبادان نباشد و باقی تمامت خراب» (همدانی، ۱۳۹۳: ۱۱۰۴/۲) و «.. بیشتر ولایات خراب است و رعایا درویش و استظهار ندارند که یکلی به گاو و تخم خود زراعت کنند و آب و زمین فراوان مهمل مانده..» (همان: ۱۱۰۱)

از همان آغاز تهاجم مغولان هسته اصلی بیشتر جنبش‌های محلی را کشاورزان و روستائیان تشکیل می‌داد. چنانکه در مورد قیام تاریخی در سال ۶۳۶ ق جوینی می‌نویسد «.. روز به روز جمعیت زیادت می‌شد و تمامت شهر و روستاق روی بدو نهادند و آثار فتنه و آشوب پدید آمد.. از دیه تاراب بخارا صاحب دولتی که جهان را مستخلص کند ظاهر خواهد شد..» (جوینی، ۱۳۸۸: ۱ / ۱۹۳) این شورش‌ها اثربخش نبود و در همان نطفه توسط سپاهیان مغول خاموش می‌شد. علاوه بر این با بسط حضور مغولان آنچه براقشار کشاورز و روستایی بیشترین فشار و آسیب را وارد ساخت، نظام مالیاتی مغولان بود پس از سال ۶۴۹ ق و با روی کار آمدن منگوقاآن، مالیات‌گیری بر ممالک فتوحه تحمیل شد که در اینجا تاثیر آن بر کشاورزان و روستائیان مورد بررسی قرار گرفته است. هنگامی که مغولان اداره کشور را به دست گرفتند به وضع مالیات و عوارض از جمله «قبچور» و «قلان» پرداختند (لمبتون، ۱۲۷۷: ۱۶۸) پیش از غلبه مغول، مالیات اصلی خراج بود. «قبچور» در ابتدا مالیات چراگاه‌ها بود. پس از استیلای مغولان، از قبچور برای مالیات مستقیمی که توسط شهروندان و ساکنان این مملکت پرداخت می‌شد استفاده کردند. این مالیات برای روستائیان عذاب‌آور بود چون آن‌ها برای پرداخت آن مجبور بودند که غلات خود را بفروشند. (بویل، ۱۳۹۰: ۵ / ۵۰۲)

اصطلاح مالیاتی دیگر قلان بود. این شیوه مالیات از زمره مالیات‌های غیر منظم ایلخانان بود که از مردم اسکان یافته و از اراضی مزروعی و کشاورزان اخذ می‌شد (بارتولد، ۱۳۶۶: ۲۵۸). پطروشفسکی از قلان در کنار قبچور به عنوان دو

مالیات اصلی که سبب خانه خرابی مردم شده نام می‌برد (بویل، ۱۳۹۰: ۵/۴۵). علاوه بر اینها باید از «علفه و علوفه» نام برد که مالیاتی به جنس بود و از کشاورزان فرو دست برای علوفه و خوراک نظامیان و قشون می‌گرفتند. (سیفی هروی، ۱۲۵۲: ۶۲۹).

«شمار» مالیات بر درختان بارور بود که از باغداران دریافت می‌کردند. (بویل، ۱۳۹۰: ۵/۵۰۶؛ وصاف، ۱۳۳۸: ۴۳۹) اما سخت‌ترین نوع مالیاتی که به کشاورزان و روستائیان تحمیل می‌شد «حق اقامت یا نزل» بود این مالیات برای مردم چنان مصیبتی به شمار می‌رفت که ناچار و به عمد خانه‌های خود را به حال نیمه ویران نگاه می‌داشتند تا مانع ورود امرا و اطرافیان او به منزل شوند. (پیگولوسکاپا، ۱۳۵۴: ۳۶۱-۳۶۲؛ بویل، ۱۳۹۰: ۵/۵۰۷-۵۰۸) همچنین مقاطعه مالیاتها بیشتر از طبقه اشراف صحرائین، زمینداران محلی، ماموران و صرافانی تشکیل می‌شد که در صدد دوشیدن رعایا بودند (وصاف، ۱۳۴۶، ۳۳۱، ۲۶۸، ۲۹۸، ۳۰۲، ۴۰۴، ۴۳۶، ۴۳۹) نظام مالی مغولان و مقاطعه مالیات‌ها از علل اسف بار روستائیان و کشاورزان یکجانشین به شمار می‌رفت. به این ترتیب تا پیش از دوره غازان اراضی لم یزرع و خالی از سکنه زیاد دیده می‌شد و سیاست تقید روستائیان به زمین دقیقاً بعد از فتوحات مغول صورت گرفت. این مسئله بیانگر انحطاط عمومی اقتصاد مملکت و کاهش فاجعه آمیز شمار ساکنان همراه با فقدان کارگران و مودیان مالیات اراضی بود. بی جهت نبود که حاکمیت و طبقات زمین دار در پایمال کردن حق مهاجرت روستائیان و کشاورزان و در صورت فرار برگرداندن اجباری آنها با همدیگر رقابت می‌کردند. نظام مالیاتی مغولان یکی از بی رحمانه ترین نظام‌های بهره‌کشی از کشاورزان و روستائیان بود. تا پیش از عهد غازان، مغولان بر اراضی و زمین‌هایی که دریافت خراج و مالیات آنها مشروط به وجود محصول بود مالیات وضع می‌کردند و بر بعضی از زمین داران که غائب بودند خراج و مالیات می‌بستند (وصاف، ۱۳۴۶: ۲۱۰-۲۱۶)

در چنین شرایطی که «هرگز ممالک خرابتر از آنکه در این سال‌ها بوده نبوده...» (همدانی، ۱۳۹۳: ۱۱۰۳/۲) غازان خان به حکومت رسید و دریافت که خزانه دولت خالی است و باید این نقیصه را جبران کند. او وضع اداره امور مالیاتی را مثل سایر شئون مملکت بحرانی یافت و برای حمایت از کشاورزان و روستائیان به عنوان مالیات دهندگان اصلی دست به کار شد. (اشپولر، ۱۳۷۲: ۳۱۶) «چون به واسطه ظلم و تعدی در ایام استیلای مغولان، بسیاری از قری و قصبات ایران نامزروع و ویران گشته بود... غازان خان متوجه معموری بایرات گردانید و امرا و ارکان و اعیان و اشراف مملکت را جمع آورد و در باب فواید زراعت نکات پسندیده تقریر کرد...» (خواند میر، ۱۳۶۲: ۱۷۶/۳) او ابتدا به تثبیت وضعیت مالکیت و پس از آن به کار بهبودی کشاورزی پرداخت. فرمان داد تا بذرآلات کشاورزی از کارهای پراهمیت قلمداد شود. شرایط آبادانی چنین بود که سال نخست معاف از مالیات و سال دوم یک سوم به دولت پرداخت می‌شد. در سال سوم نسبت به خوبی یا بدی زمین طبقه بندی می‌شد. اگر زمین حاصلخیز بود سه چهارم و در مورد زمین‌های متوسط دو سوم و برای زمین‌های کم حاصل نیمی از مقدار متداول به دولت می‌رسید. محصولات زمین‌هایی که جز یورث اقوام مغول بود نیمی از آن به دولت تعلق می‌گرفت. دیوان خالصات نیز تاسیس یافت که هر دو سال یکبار به اوضاع رسیدگی کند. (همدانی، ۱۳۹۳: ۱۱۰۶/۲-۱۱۰۸؛ خواند میر، ۱۳۶۲: ۱۷۷/۳)

با صدور این قوانین وضعیت کشاورزان و روستائیان تا حدودی بهبود یافت اما با مرگ غازان در سال ۷۰۳ ق، بسیاری از اصلاحات او تحقق نیافت. گرچه الجایتو اعلام کرد که برنامه‌های برادرش را دنبال خواهد کرد و فرمانی در سال ۷۰۵ ق صادر نمود که موجبات منع فرار از روستاها را فراهم آورد اما به زودی بی‌نظمی دیرینه دوباره خودنمایی کرد (وصاف، ۲۸۴:۱۳۴۶-۲۸۵) پس از آنکه در سال ۷۱۶ ق اولجایتو در گذشت و در سال‌های نخست سلطنت ابوسعید به سبب مجادله منتقدین محلی و بی‌توجهی مالکان به کشاورزان و چپاول روستائیان، بخش‌هایی از کشور به شکل ویرانه‌ای درآمد. غیاث‌الدین وزیر کوشید تا با تقسیم بذر و اعطای زمین به روستائیان و کشاورزان از خرابی اوضاع جلوگیری کند که موثر نیفتاد. این وضعیت تا اواخر حکومت ایلخانان ادامه داشت و خرابی کشاورزان و ویرانی روستاها را به دنبال داشت، به گونه‌ای که وصاف می‌نویسد «... برای ایشان چیزی جز غم و حرمان باقی نگذاشتند» (وصاف، ۱۳۴۶: ۲۹۱-۲۹۳).

سیاست‌های مالی غازان، چون از یک طرف زودگذر و موقتی بود و از طرف دیگر ماموران ارزیابی فاقد تجربی بودند و بر علم مساحی تسلط نداشتند با شکست روبرو شد؛ علاوه بر اینها بعضی از اراضی و مناطق از پایتخت دور بودند و ماموران مرتکب مناهمی می‌شدند. به همین دلیل شاهد مبارزه و عصیان توده‌های روستایی و فرو دست جامعه در طول قرن هفتم و هشتم هجری هستیم. در این دوره فشار و ظلم مالکین بزرگ و نابکاری امرای ریزو درشت محلی، عرصه زندگی را بر طبقات و اقشار کشاورز و روستایی تنگ کرده بود. این مبارزات گاه در فرار دسته جمعی روستائیان و کشاورزان و یا به صورت قیام گروهی جلوه می‌نمود. برای نمونه می‌توان به قیام تارابی در ۶۳۶ ق قیام مردم فارس در ۶۴۶ ق تحت رهبری سید شرف‌الدین، قیام ارانی‌ها در ۶۷۴ ق و قیام چادر نشینان لر در ۶۹۱ ق اشاره کرد. باحمله ی مغولان و در دوره فترت، بیشتر فعالان اقتصادی و متقذین فرهنگی بدلیل شدت حمله دچار ضعف و پراکندگی شدند و در این زمان بیشتر، در اندیشه‌ی حفظ موجودیت بودند. پس از آنکه سلسله ایلخانان شکل گرفت، این اقشار سعی داشتند تا موضع خود را تقویت کنند. تشکیل موسسات از سوی تجار، مجامع صنفی از سوی ارباب حرف و بازاریان و نفوذ در لایه‌های اجتماع از سوی صوفیان و گرایش شاعران به سوی تصرف در همین راستا صورت گرفت. در این میان وضعیت برخی از اقشار، همچون کشاورزان و روستائیان به انحطاط انجامید به طوری که در تمام حرکت‌های اعتراضی برضد مغولان حضور آن‌ها مشهود است.

۳- نتیجه‌گیری

ایرانیان با شکست نظامیان خوارزمشاهی و تصرف ایران از سوی سپاهیان مغول دریافتند که با شمشیر و نظامی‌گری یارای مقابله با حریف تازه نفس را ندارند. به همین جهت منتظر فرصتی بودند تا در حیطة علم و دانش و فرهنگ، دشمن را تسلیم خود سازند. هریک از گروه‌های مختلف اجتماعی در سیر تحولات سیاسی دوران مغولان و ایلخانان شیوه منحصر به فردی اتخاذ کردند. از میان گروه‌های اجتماعی چهار گروه بازرگانان، پیشه‌وران، شاعران و متصوفه و در نهایت روستائیان دارای عکس‌العمل‌های مشخص‌تری در قبال اقدامات مغولان بودند. بازرگانان نخستین گروه از

اقتدار اجتماعی، شیوه تعاملی را با مغولان در پیش گرفتند. ابزار این گروه برای رودر رویی با مغولان ابزار تعامل و همکاری بود. این همکاری از جانب مغولان مورد استقبال قرار گرفت و با زکاو و حمایت‌های عملی بازرگانان زمینه ساز تحولات اقتصادی و توسعه راه‌ها شد. گروه دوم پیشه‌وران با اجبار و فشار اقوام مغول تا حدود زیادی توانستند خود را با شرایط موجود سازگار کنند. رویکرد تعاملی گروه دوم عمدتاً از سوی خود پیشه‌وران مورد استقبال قرار گرفت لذا حمایت‌های مغولان از این گروه نسبت به گروه بازرگانان در رتبه دوم قرار داشت و حوزه اختیارات این گروه علی‌رغم سازششان کمتر از گروه نخست بود. گروه سوم شاعران و متصوفان بودند که به دو شیوه در برابر مغولان ایستادگی کردند در رویکرد نخست عمده شاعران و متصوفان به مهاجرت پرداختند و مکان دیگری را برای حیات ادبی و اجتماعی خود جستند. شیوه نقادی و اعتراض علنی نسبت به دستگاه مغولان در قالب سرودن اشعار هجو و ملامت سلاطین مغولی جزو دستور کار گروه سوم بود. رویکرد دسته سوم در برابر اقدامات مغولان رویکرد تقابلی بود. در این میان گروه چهارم یعنی روستائیان منفعل‌ترین گروه‌های اجتماعی بودند که از سوی حاکمان مغولی و مالکان زمین مورد ظلم و ستم قرار گرفتند. بسیاری از این گروه نتوانستند هیچ‌گاه آبادانی زمین خود را قبل از حمله مغولان احیا کنند. بسیاری بی‌خانمان شدند و بسیاری دیگری هم که همچنان در روستای خود ساکن شدند زیر دست حاکمان و طبقه زمیندار قرار گرفتند. عمده‌ترین مشکلات گروه چهارم پرداخت مالیات و تحمل فشار انواع سیستم مالیات‌گیری از سوی حاکمان وقت بود. این گروه نه یارای اعتراض علنی نسبت به سیاست‌های ظالمانه مغولان داشتند که در صورت انجام آن زمین‌های خود را از دست می‌دادند نه فضائی برای تعامل و یا اقدام دیگر از سوی آنان وجود داشت. سنخ‌شناسی گروه‌های اجتماعی در دوره مغولان نشان می‌دهد که بازرگانان و شاعران بیشترین کنش‌گران در جریان‌های عصر مغولان هستند. پیشه‌وران و روستائیان در جایگاه بعدی قرار گرفته و بهبود موقعیت آنان با نوع سیاست‌های هر ایلخان و شرایط زمانه متغییر و ناپایدار بود.

منابع

- ابن اثیر، ابوالحسن عزالدین (۱۳۷۱)، کامل؛ تاریخ بزرگ اسلام و ایران، ترجمه ابوالقاسم حالت، ج ۲۵، ۲۶، ۲۷، ج ۲، شرکت چاپ و انتشارات علمی، تهران.
- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۳۷۶)، سفرنامه ترجمه محمد علی موحد، ج ۱ و ۲، آگه، تهران.
- اشرف، احمد (۱۳۵۳)، «ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی» نامه علوم اجتماعی، دوره ۱، ش ۴.
- افلاکی، شمس‌الدین احمد العارفی (۱۹۵۹)، مناقب العارفین؛ به تصحیح و حواشی تاریخی، انجمن تاریخ ترک آنقره.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۱۰)، «زندگانی عجیب یکی از خلفای عباسی، دوره ۱، مجله شرق، شماره ۶.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۹)، تاریخ مغول، نگاه، تهران.
- آقسرای، محمود بن محمد (۱۳۶۲) تاریخ سلاجقه، به اهتمام و تصحیح عثمان توران، انتشارات اساطیر، تهران

- آوری پیتز (۱۳۸۸)، «عوامل حمله چنگیز خان به ماوراءالنهر»، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، شماره، سال هفتم، مهرماه.
- بارتولد، ولادیمیر (۱۳۷۷)، خلیفه و سلطان و مختصری درباره برمکیان، ترجمه سیروس ایزدی، امیر کبیر، تهران.
- بارکهاوزن، یواخیم (۱۳۴۹)، امپراطوری زردچنگیز خان و فرزندانش، ترجمه اردشیر نیک پور، زوار، تهران.
- بویل، جی، آ. (۱۳۹۰)، تاریخ ایران کیمبریج، ترجمه حسن انوشه، ج ۵، ج ۱۰، امیر کبیر، تهران
- بیانی، شیرین (۱۳۵۰). «اوضاع اجتماعی از خلال جامع التواریخ» مجموعه خطابه‌های تحقیقی درباره رشیدالدین فضل الله، دانشگاه تهران.
- بیانی، شیرین (۱۳۷۹)، مغولان و حکومت ایلخانی در ایران انتشارات سمت تهران.
- بیرا، شگردین (۱۳۸۳)، «مبادلات فرهنگی در خانات مغولی» گزارش گفت و گو، ترجمه جواد عباسی، ش، ۷.
- پطروشفسکی، ایلیاپاولوویچ (۱۳۵۷)، کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول، ترجمه کریم کشاورز، ج ۳، نیل، تهران.
- پیگولوسکاپا و دیگران (۱۳۵۴)، تاریخ ایران از دوران باستان تا سده هیجدهم میلادی، ترجمه کریم کشاورز، انتشارات پیام، تهران.
- ترابی، علی اکبر (۱۳۸۳)، جامعه شناسی ادبیات فارسی، ج ۴، فروزش، تهران
- تسلف، ولادیمیر (۱۳۸۶)، نظام اجتماعی مغول، ترجمه شیرین بیانی، علمی و فرهنگی، تهران.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۶۹)، نظریه‌های جامعه شناسی، سمت، تهران.
- جامی، عبدالرحمن بن احمد (۱۳۳۶)، نفحات و الانس من حضرات القدس، تصحیح مهدی توحیدی پور، انتشارات کتابفروشی سعدی، تهران.
- جوینی، علاء الدین عطاءالملک (۱۳۸۸)، تاریخ جهانگشا، به سعی عبدالوهاب قزوینی، ارغوان، تهران.
- خواندمیر، غیاث الدین بن همام الدین حسینی (۱۳۶۲)، تاریخ حبیب السیر، زیر نظر دکتر محمد دبیر سیاقی، ج ۳، انتشارات کتابفروشی خیام، تهران.
- خیراندیش، عبدالرسول (۱۳۷۹)، «واقعۀ هایله اترار» مجموعه مقالات اولین سمینار تاریخی هجوم مغول در ایران و پیامدهای آن، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- دولت‌شاه سمرقندی، دولت‌شاه، (۱۳۳۷)، تذکره الشعرا، تصحیح محمد عباسی، نشر بارانی، تهران.
- رازی، امین احمد (۱۳۴۰)، هفت اقلیم، تصحیح جواد فاضل، ج ۳، نشر ادبیه، تهران.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۳)، ارزش میراث صوفیه، امیر کبیر، تهران.
- زنگنه قاسم آبادی، ابراهیم (۱۳۷۰)، تاریخ و رجال شرق خراسان، ج ۱، انتشارات خاطره، مشهد.
- ساندرز، ج، ج (۱۳۹۰)، تاریخ فتوحات مغول، ترجمه ابوالقاسم حالت امیر کبیر، تهران.

- شبانکاره‌ای، محمد بن علی (۱۳۷۶)، مجمع الاسباب، به تصحیح میر هاشم محدث، ج ۲، امیر کبیر، تهران
- صفا، ذبیح الله (۱۳۶۶)، تاریخ ادبیات در ایران، ج ۳، فردوس، تهران
- عبید زاکانی، نظام الدین (۱۳۷۹)، کلیات عبید زاکانی، تصحیح پرویز تاتابکی، انتشارات زوار، تهران.
- قزوینی، زکریا (۱۳۶۶)، آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه عبدالرحمان شرفکندی، موسسه علمی اندیشه جوان، تهران.
- گروسه، رنه (۱۳۵۳)، امپراطوری صحرانوردان، ترجمه عبدالحسین میکده؛ ج ۲، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- مرتضوی، منوچهر (۱۳۷۰)، مسائل عصر ایلخانان، انتشارات آگاه، تهران
- مستوفی، حمد الله (۱۳۶۴)، تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوایی، ج ۳، امیر کبیر، تهران
- میرخواند، میر محمد بن سیدبرهان الدین خاوند شاه (۱۳۳۹)، تاریخ روضه الصفا، کتابفروشی های مرکزی خیام و پیروزی، تهران.
- نخجوانی، محمد بن هندوشاه (۱۹۶۴)، دستور الکاتب فی تعیین المراتب، به سعی و اهتمام و تصحیح عبدالکریم اوغلی زاده، ج ۱، اداره انتشارات دانش، مسکو.
- نسوی، شهاب الدین محمد خرندزی (۱۳۶۵)، سیرت جلال الدین مینکبرنی، تصحیح مجتبی مینوی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- هروی سیف بن محمد بن یعقوب (۱۳۵۲)، تاریخنامه هرات، تصحیح محمد الزبیر الصدیقی، انتشارات کتابفروشی خیام، تهران.
- همدانی، رشیدالدین فضل الله (۱۳۹۳)، جامع التواریخ، به کوشش بهمن کریمی، ج ۲، اقبال، تهران.
- وصاف الحضرة، فضل الله بن عبدالله (۱۳۴۶)، تاریخ وصاف، به قلم عبدالمحمد آیتی بنیاد فرهنگ ایران، تهران.

References:

- Amitai, Reuven, David Morgan, (2001) *The Mongol Empire and Its Legacy*, London: Brill.
- Lane, George (2008), *Daily Life in the Mongol Empire*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 71, No. 1, pp. 139-141 .
- Lane, George (2003), *Early Mongol rule in thirteenth-century Iran: A Persian renaissance*, Routledge, Cambridge University Press.
- Morgan, David (1986), "The 'Great YASA of Chingiz Khan' and Mongol Law in the Ilkhanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 49/1, pp 163-176.
- Ibn Athir, Abul Hasan Ezzeddin (1989), complete; *The Great History of Islam and Iran*, translated by Abul Qasim Hadat, vol. 25, 26, 27, vol. 2, Scientific Printing and Publishing Company, Tehran.
- Ibn Battuta, Muhammad bin Abdullah (1965), travel book translated by Muhammad Ali Mohad, vol. 1 and 2, Agheh, Tehran.
- Ashraf, Ahmad (1964), "Historical Features of Urbanization in Iran in the Islamic Period", *Journal of Social Sciences*, Volume 1. Vol. 4.
- Aflaki, Shamsuddin Ahmed al-Arafi (1959), *Manaqib al-Arafin*; With corrections and historical margins, Ankara Turkish History Society.
- Iqbal Ashtiani, Abbas (1933), "The strange life of one of the Abbasid caliphs, period 1. *Sharq* magazine, number 6.
- Iqbal Ashtiani, Abbas (2001), *Mughal History*, Negah, Tehran.
- Aqsarai, Mahmoud bin Mohammad (1986) *The history of Selajqah*, edited by Osman Turan, Asatir Publishing House, Tehran
- Averi Peter (1984), "Factors of Genghis Khan's attack on Trans-Nahr", *Journal of Faculty of Literature*, University of Tehran, issue, year 7, October.
- Barthold, Vladimir (1983), *Caliph and Sultan and a short story about Barmakians*, translated by Siros Ezadi, Amir Kabir, Tehran.
- Barkhausen, Joachim (1965), *Zardchengiz Khan's empire and his children*, translated by Ardeshir Nikpour, Zowar, Tehran.
- Boyle, J., A. (2006), *Cambridge History of Iran*, translated by Hassan Anousheh, vol. 5, vol. 10, Amir Kabir, Tehran
- Bayani, Shirin (1960). "Social conditions through Jame al-Tawarikh" collection of research speeches about Rashid al-Din Fazlullah, University of Tehran.
- Bayani, Shirin (1986), *Mongols and Ilkhanate Government in Iran*, Semit Tehran Publications.
- Bira, Shagdarin (2013), "Cultural Exchanges in Mongolian Traitors", Interview Report, translated by Javad Abbasi, Vol. 7.
- Petroshevsky, Iliapavlovich (1979), *Agriculture and Agrarian Relations in Iran during the Mughal Era*, translated by Karim Keshavarz, vol. 3, Nile, Tehran.
- Pigoloscapa and others (1976), *History of Iran from ancient times to the 18th century AD*, translated by Karim Keshavarz, Payam Publishing House, Tehran.
- Torabi, Ali Akbar (2013), *Sociology of Persian Literature*, Vol. 4, Farozesh, Tehran
- Tessef, Vladimir (2006), *Mongol social system*, scientific and cultural translation by Shiri Bayani, Tehran.
- Tavasli, Gholam Abbas (1986), *Sociological Theories*, Samt, Tehran.
- Jami, Abdurrahman bin Ahmad (1952), *Nafahat wa Alans Man Hazrat al-Quds*, edited by Mehdi Tahidipour, Saadi Bookstore Publishing, Tehran.
- Joyini, Alauddin Atta-al-Molk (2003), *Tarikh Jahangasha*, edited by Abdul Wahab Qazvini, Arghvan, Tehran.

- Khandamir, Ghiyath al-Din bin Hamam al-Din Hosseini (1985), History of Habib al-Sir, under the supervision of Dr. Mohammad Dabir Siyaghi, vol. 3, Khayyam Publishing House, Tehran.
- Khairandish, Abdol Rasool (2008), "Haileh Otrar incident", collection of papers of the first historical seminar on Mongol invasion in Iran and its consequences, Shahid Beheshti University, Tehran.
- Daulatshah Samarkandi, Daulatshah, (1942), Tazkira al-Shaara, edited by Mohammad Abbasi, Barani Publishing House, Tehran.
- Razi, Amin Ahmad (1940), Haft Iglim, edited by Javad Fazel, vol. 3, Nashradabieh, Tehran.
- Zarin Koob, Abdul Hossein (1987), The Value of Sophia's Heritage, Amir Kabir, Tehran.
- Zanganeh Qasimabadi, Ibrahim (1984), History of Verjal in East Khorasan, vol. 1, Khatira Publishing House, Mashhad.
- Saunders, J., J. (2010), History of the Mongol Conquests, translated by Abul Qasim Habat Amir Kabir, Tehran.
- Shabankarei, Muhammad bin Ali (1987), Majma al-Asbab, corrected by Mir Hashim Mohhaddeth, vol. 2, Amir Kabir, Tehran
- Safa, Zabihullah (1965), History of Literature in Iran, Volume 3, Firdous, Tehran
- Obaid Zakani, Nizam al-Din (1982), Obaid Zakani's Generalities, edited by Parvizatabaki, Zovar Publications, Tehran.
- Qazvini, Zakaria (1985), Athar al-Balaad and Akhbar al-Abad, translated by Abdurrahman Sharafkandi, Andisheh Javan Scientific Institute, Tehran.
- Grosse, Rene (1952), Empire of Sahara Nomads, translated by Abdul Hossein Mikdeh; Volume 2, Scientific and Cultural Publications, Tehran.
- Mortazavi, Manouchehr (1950), Problems of Ilkhanate Era, Aghah Publications, Tehran
- Mostofi, Hamdullah (1980), Selected History, by Abdul Hossein Navaei, Volume 3, Amir Kabir, Tehran
- Mirkhwand, Mir Mohammad bin Seyyed Burhan al-Din Khawand Shah (1945), History of Rouza al-Safa, Khayyam and Pirouzi Central Bookstores, Tehran.
- Nakhjavani, Mohammad Bin Hindushah (1964), Tastur Al-Kateb Fi Zazahan al-Maratab, edited by Abdul Karim Oghlizadeh, Volume 1, Danesh Publications Department, Moscow.
- Nesvi, Shahabuddin Mohammad Kharandzi (1986), Sirat Jalaluddin Minkbarni, edited by Mojtaba Minavi, Scientific and Cultural Publications, Tehran.
- Heravi Saif bin Muhammad bin Yaqub (1975), History of Herat, edited by Muhammad al-Zubair al-Sadiqi, Khayyam Bookstore Publishing, Tehran.
- Hamdani, Rashid al-Din Fazlullah (2013), Jame al-Tawarikh, edited by Bahman Karimi, vol. 2, Iqbal, Tehran.
- Wasaf al-Hadrah, Fazlullah bin Abdullah (1970), History of Wasaf, written by Abdul Mohammad Aiti, Farhang Iran Foundation, Tehran.